

ISSN № 2312-0665

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

ЛІНГВІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

**Збірник наукових праць
Харківського національного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди**

Випуск 46

Харків 2017

СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧНІ ПРОЦЕСИ У СФЕРІ НОМІНАЦІЙ – ВЕРБАЛІЗАТОРІВ НЕВЕРБАЛІКІ: ДІАХРОННО-СИНХРОННИЙ ЗРІЗ

У статті розглянуто функціональні можливості невербальних знаків комунікації за умови їхньої вербалізації, зокрема процеси семантико-прагматичної формації фразем з невербальним компонентом дуля, що ілюструють механізми розширення, звуження, нейтралізації оцінного значення, актуалізацію відповідної прагматики розглядуваних одиниць, що номінують невербальні явища з урахуванням діахронно-синхронного зрізу.

Ключові слова: діахронно-синхронний зріз, невербальні засоби комунікації, семантико-прагматичні процеси модифікації значення, розширення, звуження, нейтралізація чи актуалізація оцінки, конотація, прагматика.

Осіпова Т. Ф. Семантико-прагматические процессы в сфере номинаций – вербализаторов невербалики: диахронно-синхронический срез. *В статье рассмотрены функциональные возможности невербальных знаков коммуникации в условиях их вербализации, в частности, процессы семантико-прагматической формации фразеологизмов с невербальным компонентом дуля, которые иллюстрируют механизмы расширения, сужения, нейтрализации оценочного значения, актуализацию соответствующей прагматики исследуемых единиц, номинирующих невербальные явления с учетом диахронно-синхронического среза.*

Ключевые слова: диахронно-синхронический срез, невербальные средства коммуникации, семантико-прагматические процессы модификации значения, расширение, сужение, нейтрализация или актуализация оценки, коннотация, прагматика.

Osipova T. F. Semantic and pragmatic processes in field of nominations (verbalizers of non-verbal means) : diachronic and synchronic cut. *The article highlights the functional abilities of non-verbal marks of communication when they are verbalized, especially the processes of the semantic and pragmatic formation of phraseological units with the component “fig”. The “fig” is considered to be the offensive gesture, though according to folk customs the fig was chosen to be the amulet to protect from the evil spirit, witchcraft and illnesses. The verbalization of the communicative gesture with the component “fig” in the phraseological speech represents the meanings, which are on the assessing scale from the most positive up to the least negative.*

There are some factors that enable, on the one hand, to actualize the system of nonverbal communicative means in the speech. They tend to convey the memory of the past. In this case they actualize diachrony. On the other hand, they enable to notice expanding of the lexical and semantic paradigm of nominations-verbalizers of nonverbal means. Such expanding occurs according to the traditional, fixed meaning creating mechanisms, their transformation (expanding, narrowing, neutralization of positive assessment, accumulation of negative assessment, modification of connotations). Such factors include the verbalization of nonverbal means as a lexical and semantic, sense creating process, the process of producing the pragmatic meaning and appropriate pragmatic mode.

The interdisciplinary approach in the contemporary linguistics enables to discover new functional potentials of nonverbal means of communication that are represented in the speech. In general, it modernizes the process of sense creating in the contemporary Ukrainian communication space. That is why the prospect of this article lies in the necessity of more proper research of specific facts of nonverbal signs of verbalization. It is also necessary to clarify the system of actualized processes that produce appropriate semantics and pragmatics.

Key words: *diachronic and synchronic cut, nonverbal means of communication, semantic and pragmatic processes of modification of meanings, expanding, narrowing, neutralization or actualization of assessment, connotation, pragmatics.*

Природу невербальної комунікації вчені намагаються з'ясувати й уточнити впродовж часу розвитку теорії функціоналізму, комунікативної лінгвістики, зокрема від часів функціонування Празького лінгвістичного гуртка.

Утім, теоретичні підвалини цієї проблематики були закладені ще В. Вундтом наприкінці XIX ст. Названий учений указав на первинність невербальних знаків щодо невербальних, сформувавши відповідну теорію походження мови [Див.: 2]. О. Потебня також відзначав взаємодію вербального й невербального чинника в процесі мовлення, що простежується, на його думку, насамперед і під час творення фразеологізмів, що характеризують несловесні засоби спілкування, зокрема й «зображення почуття жестом» [12, с. 246–247].

Послідовник учення О. Потебні Л. Булаховський, узагальнюючи теоретичний досвід, що стосується теорії походження мови, зазначав, що «звукова мова відокремилася від міміки та жестів, з якими вона первісно була щільно пов'язана, і поступово здобула перевагу над ними» [1, с. 195].

Утім, багатоаспектність вивчення невербальних засобів комунікації, що репрезентована в психолінгвістичних, лінгвосоціотичних, культурологічних працях [Див. про це: 9, с. 47–48], привела до неузгодженості її методологічних засад, що виявляється передусім у термінологійному апараті, питаннях, що стосуються характеру співвіднесеності вербального й невербального чинника та реалізації функціональних можливостей невербальних одиниць на рівнях мови й мовлення.

Сучасні мовознавці зазначають, що без «дослідження мовної інтерпретації невербальної поведінки, (...) неможливе адекватне визначення ролі й місця паралінгвізмів у комунікативному процесі» [3, с. 5].

Мета цієї наукової розвідки – *простежити* синхронно-діахронні процеси семантико-прагматичної видозміни значень фразем із компонентом – вербалізатором невербаліки на основі аналізу фразеологічних одиниць із лексичним складником *дуля* та з'ясувати типові механізми творення значень, що мають місце в системі виокремлених одиниць.

Загальновідомо, що вербальну та невербальну комунікацію визначають як нерозривні складники комунікативного процесу, припускаючи можливість взаємних переходів, трансляцій. Із метою досягнення комунікативного успіху, *вербальні та невербальні коди*, що використовують комуніканти, мають бути зрозумілими й прийнятними як для адресата, так і для адресанта.

Комунікативна компетенція мовця пов'язана насамперед з поняттям *мовного коду*, під яким традиційно розуміють сукупність засобів мови, що використовуються в комунікації, спілкуванні. **Мовний знак**, як відомо, трактують як засіб міжособистісної взаємодії. Лінгвісти наголошують, що «мовний знак сам по собі – це не готовий засіб спілкування, оскільки його ще треба змодельовати для реалізації функції знака власної комунікативної

компетенції» [6, с. 53–54]. Таке «подвійне кодування» актуалізує поняття *семіотичної пам'яті*, «семантична мережа якої містить вузли вербальних одиниць (логогенів) і невербальних (імагенів)» [13, с. 412].

Досліджуючи механізми творення *номінацій*, які називаємо *вербалізаторами невербаліки*, зокрема й на фразеологічному рівні, фахівці відзначають розгалуження лексичного значення на *поверхнєве* й *глибинне*, що репрезентують, відповідно, *кінему* як власне фізичну дію та значення, властиве кінемі як знаку [11, с. 27], а також наявність так званих *перехідних явищ*, зокрема семантичних зрушень, семантичних операцій, метонімічних та метафоричних переносів тощо, зумовлених відповідними асоціативними, конотативними зв'язками [Див.: 8, с. 49–50], що впливають на моделювання прагматичного значення.

Нагадаємо, що явище перехідності в мовознавстві інтерпретується як «властивість мовних одиниць виявляти різні комбінації ознак із більшим чи меншим ступенем вираженості доцентрових і відцентрових тенденцій відповідного рівня мови, системи чи підсистеми» [10, с. 12]. Зрозуміло, що ця властивість виражається у статичі «в існуванні перехідних типів значень, а в динаміці – в особливостях семантичного розвитку мовних одиниць під дією зазначених тенденцій» [10, с. 12].

До парадигмальних чинників долучають також елемент *оцінки*, що реалізується в знаковій системі мови. Поділяємо думку Т. Космеди, що «пізнавальна діяльність людини містить обов'язково два моменти: відображальний та оцінний. Відображаючи предмети і явища дійсності, суб'єкт співвідносить їх із минулим досвідом, вимірює їх відповідно до конкретних цінностей, якими є норми, стандарти, ідеалізовані моделі, а також потреби, бажання, смаки, інтереси індивіда тощо. Процес оцінки може супроводжуватися вираженням емоційного ставлення суб'єкта до об'єкта, оцінка є й логіко-психологічним явищем» [7, с. 108].

Проілюструємо вияв деяких типових семантико-прагматичних процесів на прикладі низки фразеологізмів, що містять лексичний компонент *дуля*, який номінує конкретний невербальний знак – вульгарний жест. При цьому застосуємо метод діяхронно-синхронного аналізу, що надасть можливість простежити модифікацію процесів смислотворення, формування системи значень, що простежується в діяхронії.

Дулю традиційно сприймають як образливий жест, однак за народними уявленнями саме *дулю* було обрано оберегом від нечистої сили, чаклунства і хвороб [5, с. 32], що репрезентує позитивну прагматику, мотивує моделювання позитивних оцінних значень. *Дуля* в наших пращурів-язичників була жестовим оберегом, що замикала зовнішній енергетичний контур людини, закілюючи її відомою комбінацією з трьох пальців, причому безіменний палець та мізинці мають упиратися в середину долоні, де міститься одна з біологічно активних точок. Наші предки використовували *дулю* в лікувальних цілях (ячмінь, запалення ока), знімали «зурочення» з немовлят або дорослих людей, спрямовуючи великий палець у точку між бровами, захищаючись від неприємних впливів, тримаючи *дулю* в кишені під час розмови із

заздрісниками й недобррозичливими людьми або направляючи жест у спину неприємним гостям. Зазначають і небезпечність відкритого використання *дулі*, зокрема в стані гніву або запалу, уважаючи, що жест «пробиває» захисну ауру людини [Див. про це: 4]. Отже, *дуля* як жест містить позитивну оцінку, що частково збереглася й до сьогодні, і це зафіксовано в паремійній одиниці *тримати дулю в кишені* – ‘боронитися, захищатися, оберігати себе від лиха’ [5, с. 32].

Водночас сучасні словники фіксують такі дефініції цієї лексеми, як: **1.** Літній сорт груш з великими солодкими плодами. **2.** Плід цієї груші. *Це була його улюблена червонобока дуля* (Довж., I, 1958, 66). **3.** *вульг.* Стулена в кулак рука так, що великий палець просувається між вказівним і середнім, як знак зневажливого ставлення до кого-небудь. *Старий рудий бабу кличе, А та йому дулі тиче* (Шевч., I, 1951, 129) [14, с. 434]. У поданих значеннях немає жодного, що презентував би давні уявлення українців. Перше і друге значення, як бачимо, сформувалося внаслідок контурного накладання номінації, що окреслює зовнішній вигляд жесту, адже плоди груші певною мірою зовні за формою нагадують *дулю*, тобто, відповідно, простежуємо метафоризацію. У вербальній площині значення ‘дуля як плід’ (метонімія) репрезентується у фразеологізмі *Дулю з їсти*, *вульг.* – ‘нічого не одержати, не дістати’, порівн.: [Герцель:] *Зробиш діло – візьмеш сто червінців, не зробиш – з їси дулю!* (К.-Карий, I, 1960, 143) [14, с. 434], зберігаючи значення ‘нічого’.

Вербалізація комунікативного жесту із компонентом *дуля* у фразеологічному мовленні репрезентує значення, що укладаються на шкалі оцінки від максимально позитивного до максимально негативного, зокрема фразема *Давати горобцям дулі, жарт* – ‘ходити без діла; тинятися, байдикувати’, напр.: *З школи його витурили, спасибі, що у школу-інтернат направили, а то давав би по місту горобцям дулі* (Ю. Збанацький), як бачимо, має гумористичне забарвлення, що кваліфікує її як вияв прагматики з певною позитивною тональністю [Див.: 15].

Конотацію негативної оцінки має вислів *Взяти дулю (під ніс)* – ‘нічого не одержати, не дістати’, напр.: *Писав Пан: зізду (зірку) дав і червону стрічку. От я й ждав... Дулю взяв* (П. Гулак-Артемівський) [Див.: 15].

Спостерігаємо прогресивну градацію палітри негативної прагматики від вульгарного до лайливого у фразеологізмах, що вербалізують комунікативний жест із компонентом *дуля*, порівн.: *Дулю [з маком] дати (показати і т. ін.)*, *вульг.* – ‘абсолютно нічого не дати, не зробити’ і т. ін., напр.: – *Що взамін дамо? – ...схидно питає Іванишин і різко відповідає: – Дулю з маком!* (Стельмах, Кров людська..., 1, 1957, 20); *Дуля тобі (йому, вам, їм і т. ін.) під (в) ніс* – лайливий вираз на означення презирливої відмови, незгоди і т. ін., напр.: *Хоче [писар], щоб я замість Левка та пішла за нього! Нехай собі і в голові сього не покладає! Дуля йому під ніс, от що!* (Кв.-Осн., II, 1956, 296) [14, с. 434].

Деякі словники фіксують фразеологізм *Дуля з маком (під ніс)*, що свідчить про контамінацію вищенаведених прикладів, у варіантах *Дулю [з маком] дати (показати і т. ін.)* та *Дуля тобі (йому, вам, їм і т. ін.) під (в) ніс* із відповідним розширенням значення, однак при цьому дещо нівелюється

негативна оцінка в другому значенні, порівн.: *Дуля з маком (під ніс)* кому і без додатка, зневажл. 1. Абсолютно, зовсім нічого. – *Він (Заруба) .. здоров 'я своє коло нас поклав, а ви йому за це дулю з маком?* (В. Кучер); 2. Уживається для вираження заперечення, незгоди і т. ін.; не буде так, зовсім ні. – *Хоче (писар), щоб я замість Левка та пішла за нього! Нехай собі і в голові свого не покладає! Дуля йому під ніс, от що* (Г. Квітка-Основ'яненко) [Див.: 15].

Максимальний ступінь вияву негативної оцінки репрезентує, як відомо, ненормативна лексика, яку мовці сприймають як образливу, непристойну. В українській мові лайливі вислови найвищого ступеня негативної експресії оперують лексемою *матір* як такою, що спроможна найбільшою мірою вразити співбесідника, порівн.: *Матері твоєї дуля* – лайливий вираз на означення образи, незадоволення. – *Матері твоєї дуля!* – *ударивши по зашійковій воловика, сказав коваль і.. поволік його за собою на гору* (Мирний, IV, 1955, 202) [14, с. 434].

Таким чином, *вербалізація невербаліки* як лексико-семантичний, смислотворчий процес, процес породження прагматичного значення, відповідної прагматичної тональності надає можливість, з одного боку, актуалізувати систему невербальних засобів комунікації в мовленні, що зберігають «пам'ять давнини», актуалізуючи діяхронію, а з другого – простежити розширення лексико-семантичної парадигми номінацій-вербалізаторів невербаліки, що відбувається за традиційними, усталеними механізмами творення значень, їхньої видозміни (розширення, звуження, нейтралізація позитивної оцінки, актуалізація оцінки негативної, нарощення ступеня вияву оцінки, модифікація конотацій). Як бачимо, первинний позитивний смисл (значення оберегу) нейтралізується, натомість актуалізується негативне значення із палітрою смислових модифікацій.

Міждисциплінарний підхід у сучасній лінгвістиці надає можливість виявити нові функціональні можливості невербальних засобів комунікації, репрезентованих у мовленні, що загалом модернізує процеси смислотворення в сучасному українському комунікативному просторі, тому перспективу цього дослідження вбачаємо в необхідності більш широкого дослідження конкретних фактів омовлення невербальних знаків та з'ясування системи актуалізованих процесів породження відповідної семантики і прагматики.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Булаховський Л. А.** Переваги звукової мови. Булаховский Л. А. Избр. труды : в пяти томах. Т. 1 : Общее языкознание. К. : Наук. думка, 1975. 495 с. 2. **Вундт В.** Душа человека и животных; пер. с нем. –Т. II. СПб.: В тип. Н. Тиблена и комп. (Н. Неклюдова), 1866. 551 с. 3. **Демиденко Г.** Паралінгвальні фразеологізми в українській етнокulturі : моногр. – Кривий Ріг: НПП АСТЕРІКС, 2014. 175 с. 4. **Дуля**, что означает? [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://bewitchit.com/zagovoryi-na-zdorove/dulya-chto-oznachaet.html> 5. **Забіяка В. А.** Світ фразеологізмів. Етимологія, тлумачення, застосування : практичний посібник. Київ : ВЦ «Академія», 2015. 304 с. 6. **Загнітко А.** Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : у 4 томах. – Донецьк : ДонНУ, 2012. Т. 2. 350 с. 7. **Космеда Т.** Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування й розвиток категорії оцінки. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. 350 с. 8. **Крейдлин Г. Е.**

Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной : автореф. дис. ... док. филол. наук : спец. 10.02.19. «Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика». Москва, 2000. 68 с. 9. **Осіпова Т. Ф.** Параметри вербальної і невербальної комунікації в українських пареміях: дис. ... канд. філол. наук ; спец. 10.02.01 – «українська мова». Харків, 2010. 210 с. 10. **Пелепейченко Л. М.** Перехідність значень слів та словосполучень : Автореферат дис. ... докт. філол. наук ; спец. 10.02.01 – «російська мова». – Київ, 1996. – 48 с. 11. **Петровська Л. Є.** Явища омонімії і полісемії у фразеології (до питання про особливості семантики кінематичних фразеологізмів болгарської мови). *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур* : Пам'яті академіка Леоніда Булаховського : [зб. наук. праць]. 2010. Вип. 12. С. 152–156. 12. **Потебня А. А.** Из записок по теории словесности. Харьков, 1905. 652 с. 13. **Селіванова О.** Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-Д, 2006. 720 с. 14. **Словник української мови** : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. К. : Наукова думка, 1970–1980. Т. 2. С. 434. 15. **Словopedia** [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://slovopectia.org.ua/49/53396/357392.html>

Осіпова Тетяна Федорівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна.

Tel.: +38 095 550 05 01

E-mail: ostaniya1967@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0003-2899-2606>

Osipova Tetiana Fedorivna – Ph.D in Philology, Associate Professor, Doctoral Student, Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.